

Реалії відкритого доступу. *Проблему відкритого доступу до наукових публікацій і результатів досліджень нині широко обговорюють у науковому співтоваристві, серед видавців, працівників бібліотек і державних службовців. Незважаючи на те що загальна концепція відкритого доступу вже стала частиною урядової політики низки провідних країн світу, дебати з цього приводу не вщухають, оскільки ще незрозуміло, як це краще зробити, є багато суперечностей і невизначеностей щодо економічного аспекту фінансування видавничої діяльності, забезпечення апарату рецензування, надійності й достовірності результатів наукових досліджень, що публікуються. У серпневому номері наукового журналу *Physics World* за 2013 р. було надруковано статтю редактора новин цього видання М. Бенкса (*Michael Banks*), у якій він докладно аналізує ситуацію, що склалася на сьогодні.*

Жодна сфера діяльності людини, напевно, не потребує такої своєчасної й достовірної інформації, як наука. Сьогодні без оперативної інформації науково-технологічний прогрес просто неможливий. У давнину про нові відкриття і експерименти дізнавалися через особисте спілкування чи поштове листування. Починаючи з 1665 р. з'явилася така форма обміну інформацією, як науковий журнал, першими з яких були англійський *Philosophical Transactions* і французький *Journal des sçavans*. З того часу принцип відкритості став наріжним каменем науки. Саме завдяки публікаціям теорій, даних, результатів експериментів відбувається обмін думками та ідеями, забезпечується професійне обговорення наукових висновків, що дає змогу перевірити отримані дані, підтвердити чи спростувати висунуті гіпотези, швидше знайти помилки. Наукове співтовариство, попри свою спрямованість у майбутнє, досить консервативне. І це правильно. Експериментальні дані мають бути відтворюваними, теорії – підтверджуватися експериментами, наукові публікації – проходити суворий відбір рецензентів. Лише тоді наукові досягнення вважаються визнаними та набувають статусу наукової істини. Однак у цій відпрацьованій схемі виявилось слабе місце – видання наукових журналів стало надприбутковим бізнесом. З часом наукової періодики ставало дедалі більше, з'явилися великі видавничі корпорації, які з розвитком цифрових технологій значно збільшили рентабельність свого бізнесу. Як наслідок передплатні ціни на журнали непомірно зросли (передплата на деякі провідні видання коштує від 10 до 40 тис. дол. на рік) і стали вже не по кишені багатьом дослідникам, особливо з країн, що розвиваються.

Усе це спричинило появу наприкінці ХХ ст. громадського руху *Open Access*. У грудні 2001 р. група з 13 дослідників виступила з так званою

Будапештською ініціативою – публічною заявою про принципи відкритого доступу. Далі була Берлінська декларація відкритого доступу до наукових і гуманітарних знань 2003 р. Основні аргументи – суспільство має право на вільний доступ до інформації, особливо з огляду на появу ІТ-можливостей для реалізації цього права; уряди та платники податків несуть подвійний тягар, спочатку фінансуючи проведення наукових досліджень, а потім сплачуючи за можливість ознайомитися з їх результатами; часто виникає дивна й несправедлива ситуація, коли ті, хто генерує знання, через високі ціни видавців не мають доступу до власних статей. Проте відкритий доступ досить повільно впроваджувався в практику. Так, каталог DOAJ (Directory of Open Access Journals) на 2013 р. налічує лише 9 тис. рецензованих журналів з усіх наукових дисциплін. Отже, основна частина наукових праць досі залишалася в платному доступі.

Обурення надприбутками видавців досягло свого піку в січні 2012 р., коли професор математики Кембриджського університету, лауреат премії Філдса Т. Гауерс (Timothy Gowers) закликав колег влаштувати бойкот видавцю Elsevier – не передплачувати, не переглядати його журнали, не публікуватися в них, мотивуючи це тим, що редакції висувають дуже жорсткі умови для оформлення рукописів. Фактично автори вимушені виконувати більшу частину роботи з верстання і обробки ілюстративного матеріалу статті, а редакції майже нічого не пропонують, щоб виправдати високі ціни на власну продукцію. Лише за кілька місяців до цієї петиції приєдналися 13 тис. науковців з усього світу.

Видавці у свою чергу зазначають, що вчені часто не розуміють, як загалом працює сучасна видавнича індустрія, яких видатків потребує розроблення й підтримка роботи ІТ-систем, складний процес експертного оцінювання, редагування, архівування, перевірка рукописів на плагіат тощо. Різні видавці по-різному оцінюють свої витрати на те, щоб стаття одразу з'явилася у відкритому доступі, наприклад, New Journal of Physics виставляє ціну 1760 дол.; PLOS ONE – 1350 дол.; журнали видавництва Springer і Elsevier – 3000 дол. І хтось має ці гроші сплачувати.

Ще одна подія, яка сколихнула інтернет-товариство, сталася в січні 2013 р. У власній квартирі в Нью-Йорку покінчив життя самогубством 26-річний відомий програміст, інтернет-активіст А. Шварц (Aaron H. Swartz). Він мав репутацію комп'ютерного вундеркінда: у 14-річному віці Аарон був уже одним з розробників популярного інструменту RSS ¹, потім став «мозком»

¹ RSS дає змогу сайтам створювати спеціальні потоки частооновлюваної інформації, за допомогою яких користувач може в одному місці збирати і читати оновлення з різних джерел.

проекту Reddit ², був редактором Вікіпедії, створив інтернет-бібліотеку Open Library.

Проте була в нього ще одна пристрасть – свобода. У 2008 р. він опублікував «Партизанський маніфест відкритого доступу», попередивши громадськість про небезпеку того, що наука перебуває «під замком» у великого бізнесу. «Ми маємо брати інформацію, хоч би де вона зберігалася, робити свої копії і ділитися ними зі світом... Нам потрібно завантажувати наукові журнали та викладати їх у файлообмінні мережі».

Саме цей «заклик до зброї» й призвів його до біди. Три роки по тому А. Шварца було заарештовано і звинувачено в шахрайстві. Слідство встановило, що він зламав сервер і завантажив з електронного архіву Массачусетського технологічного інституту – JSTOR ³ кілька мільйонів статей. Винним себе комп'ютерний геній не визнав.

Незважаючи на те що JSTOR не став подавати позов, а адвокати підкреслювали, що А. Шварц як штатний співробітник Гарвардського університету мав право на вільний гостьовий доступ до контенту, його було звинувачено за 13 пунктами, за якими, згідно з американським законодавством, йому загрожувало максимально 35 років тюремного ув'язнення і штраф у 1 млн дол.

На знак протесту в Інтернеті розпочалася масштабна кампанія. Учені з усього світу публікують посилання на наукові документи із захищеним авторським правом, а вже за два місяці після смерті А. Шварца JSTOR відкрив необмежений доступ до 4,5 млн файлів власного архіву.

Проте, попри очевидний факт, що відкритий доступ є запорукою вільного поширення знань, ця проблема не має простого рішення. Сьогодні в розвитку ініціативи Open Access виокремилося дві основні тенденції.

По-перше, так званий «зелений шлях» (Green Road), або самодепонування, – автори публікуються в журналі, який розповсюджується за передплатою і має платний доступ до статей, але через певний час (у середньому ембарго становить рік і навіть більше) вони можуть відкрити доступ до своїх матеріалів, зазвичай розміщуючи їх в інституціональному репозиторії – на платформі зі стандартним безкоштовним програмним забезпеченням, яке передбачає можливість пошуку потрібної інформації й

² Reddit – популярний сайт, що дає можливість публікувати і коментувати посилання на різні матеріали в Інтернеті. Користувачі голосують «за» чи «проти» певного посилання, завдяки чому на головну сторінку потрапляють найцікавіші матеріали.

³ JSTOR – електронна наукова бібліотека журналів, книг і першоджерел з різних дисциплін. Ця некомерційна організація спочатку існувала завдяки грантам, а тепер заробляє пропонуючи передплату. Вартість річної передплати становить 1,5–120 тис. дол. Для людей, не пов'язаних з академічними інституціями, можливості передплати до недавнього часу взагалі не було.

загальний моніторинг усіх таких репозиторіїв. Одними з перших на «зелений шлях» стали фізики – з 1991 р. перед тим, як відправити свої статті в журнал для експертного оцінювання, вони розміщують препринти на сервері вільного доступу arXiv.org. Причому видатки на підтримку роботи сайту в розмірі 820 тис. дол. ділять між собою Корнелльський університет і приватний Фонд Саймонса. Однак на arXiv.org переважну частину матеріалів становлять саме препринти, а не опубліковані версії статей. «Зеленим шляхом» пішов і Національний інститут здоров'я США (National Institutes of Health). З 1 липня 2013 р. він припинив фінансувати дослідницькі організації, які не виконують директиву відкритого доступу.

З іншого боку, пропонується так званий «золотий шлях» (Gold Road) – вільний доступ до всіх матеріалів безпосередньо в момент публікації. Одним з варіантів такого шляху є інтернет-видання, абсолютно відкриті для користувачів. Робота видавництва у такому разі фінансується з бюджетів на наукові дослідження. Є ще гібридна модель, коли автори чи установи, де вони працюють, можуть заплатити видавництву кошти, потрібні на опрацювання та підготовку статті, після чого вона з'являється у відкритому доступі. Так, Товариство Макса Планка вже кілька років поспіль оплачує публікації статей своїх членів.

У червні 2012 р. було опубліковано профінансовану урядом Великої Британії доповідь Дж. Фінч, у якій перевагу було надано саме «золотому шляху» відкритого доступу до статей за результатами досліджень, які фінансуються державою. Уряд Сполученого Королівства ухвалив програму, розраховану на п'ять років, за якою з квітня 2013 р. усі наукові установи, що виконують державні дослідницькі проекти, отримують відповідні цільові гранти, спрямовані на забезпечення публікацій у відкритому доступі й компенсації видавцям. Видатки на таку політику уряд Великої Британії оцінив у 1–1,5 % дослідницького бюджету, причому, як і раніше, зберігається передплата для університетських бібліотек на платні журнали, що загалом становитиме 50–60 млн фунтів на рік. Автори проекту розраховували на те, що з часом видатки зменшуватимуться зі збільшенням кількості статей у відкритому доступі, особливо якщо інші країни долучаться до цієї ініціативи. Незважаючи на високу вартість проекту, прибічники «золотого шляху» вважають, що хтось має бути першим, щоб розірвати це порочне коло.

Ініціативу Великої Британії майже одразу підтримав ЄС, оголосивши про політику «золотого шляху» для результатів досліджень за програмою Horizon 2020, яка розпочинається з 2014 р. Крім того, ЄС рекомендував, щоб окремі держави – члени Союзу запровадили аналогічний підхід у своїх країнах, і поставив за мету, щоб до 2016 р. 60 % статей за результатами

досліджень, профінансованих бюджетами європейських країн, були у відкритому доступі.

У лютому 2013 р. Управління США з науково-технічної політики рекомендувало всім федеральним агентствам, які витрачають більш як 100 млн дол. на фінансування наукових досліджень, протягом шести місяців розробити комплекс заходів щодо переведення публікацій за результатами таких досліджень у відкритий доступ з орієнтовним ембарго в один рік, на що планується виділити близько 1 % від загального обсягу фінансування досліджень.

Проте все виходить не так, як хотілося б. Нині британські парламентарії вже закликають уряд Сполученого Королівства змінити плани переходу до публікацій відкритого доступу з «золотого шляху» на «зелений», звертаючи увагу на дуже великі субсидії з бюджету для приватних видавців.

Отже, можна констатувати, що рух Open Access останнім часом набув нового імпульсу для розвитку. Звісно, реалізація політики відкритого доступу наражається на безліч проблем, суперечностей, має своїх супротивників, але вже зараз стає зрозумілим, що зміни неминучі. Широке впровадження відкритого доступу рано чи пізно докорінно змінить як видавничу індустрію, так і організацію наукових досліджень (*Реалії відкритого доступу // Вісник НАН України. – 2013. – № 10. – С. 107–110*).